

**TURKISTON XMN* QOSHIDAGI ILMIY KOMISSIYALAR TOMONIDAN
TURKISTON TARIXI VA ETNOGRAFIYASI MASALALARINI O'RGANILISHI**

Madyarova Salimaxon Numandjanovna

O'zMU, Jahon tarixi kafedrasi dotsent v.b., t.f.n.

Annotatsiya: *Mazkur maqolada XX asrning 20 yillari boshida Turkiston Xalq maorifi komissarligi qoshida vujudga kelgan O'zbek milliy ilmiy komissiyasining tashkil etilishi va faoliyati xususida so'z yuritiladi. O'rganilayotgan davr mahalliy matbuoti materiallari va respublika arxiv fondlaridan o'rin olgan tarixiy hujjatlar tahlili asosida mazkur komissiyaning o'lkada tarixiy ilmiy jarayonlardagi o'rni, faoliyatidagi yutuq va kamchiliklar ko'rsatib berilgan.*

Kalit so'zlar: *Milliy komissiyalar, Turkiston, Xalq maorifi nozirligi, Ilmiy bo'lim, Davlat Ilmiy kengashi, ekspeditsiya, tarix, etnografiya, o'lkashunoslik, qo'mita.*

Turkiston tarixi va o'lkashunosligi rivojida XX asrning 20 yillarning boshlarida vujudga kelgan o'lkadagi ilmiy komissiyalar, jamiyat va muassasalar alohida tutdi. 20 yillarning boshlaridan boshlab Turkiston Xalq maorifi komissarligi qoshida milliy (O'zbek, Qirg'iz, Turkman, Tojik, Qora qirg'iz), maxsus (Pedagogik, Teatr, Musiqa etnografik va Mahalliy aholi turmush tarziini o'rganish) ilmiy komissiyalar faoliyat olib bordi.

O'zbek, Qirg'iz, Turkman, Tojik milliy ilmiy komissiyalari faoliyati ikki yo'nalish (ona tilidagi o'quv, ilmiy ommabop va badiiy adabiyotlarni nashrga tayyorlash va ularni tarjima qilish hamda Xalq ijodiyotiga oid materiallarni yig'ish)da borgan. Ayniqsa, xalq ijodiyoti va mahalliy aholining etnografiyasiga oid materiallarni yig'ishda Qirg'iz va O'zbek milliy ilmiy komissiyalari, Musiqa etnografik va Turkiston Xalq Komissarlari Soveti qoshida tashkil etilgan Mahalliy aholi turmush tarzini o'rganish komissiyalari tomonidan katta ishlar qilingan.

Ilmiy komissiyalar o'z faoliyatining dastlabki davridanoq tarix, etnografiya, xalq ijodiyoti va darsliklar yaratish bo'yicha ko'zga ko'rinarli ishlarni amalga oshirgan. masalan, O'zbek milliy komissiyasi xay'ati "eski tarixiy materiallarni tekshirmak uchun Buxoroga o'z vakillarini yuborgan. Ular tarixiy asarlar, adabiyot va san'at, xalq og'zaki ijodi namunalarini yig'ish bilan shug'ullangan.

1921 yilda Turkiston XKS qoshida Mahalliy aholi turmush tarzini o'rganish ilmiy komissiyasi ham vujudga keltirildi. Mazkur komissiyaning birinchi galdagi vazifasi Turkistonning etnografik xaritasini tuzishdan ibort edi. Komissiya o'z faoliyati davomida o'lka aholisining tarixi va etnografiyasi bilan bog'liq ko'zga ko'rinarlik ishlarni amalga oshirgan.

1922 yil iyun oyida Turkiston XMN Ilmiy kengashining komissiya faoliyatiga doir ma'lumotnomasida "Turkiston tub aholisini o'rganishni o'z oldiga qo'ygan komissiyaning o'rganish predmeti Turkiston aholisining huquqi, xo'jalik, ahloqi, dini, turar joyi, asbob anjomlari, tili, jismoniy turi, geneologiyasi, etnik tarkibi va etnografik xususiyat kasb

etuvchi masasalar doirasidagi ishlarni o'rganishdan iborat ekanligi, alohida etnik guruhlarning turmush tarziga xos bo'lgan o'xshashlik va farqlarni aniqlab, xalqlarning hayotidagi o'ziga xos suratini ochib berish, davlat choralari to'g'ri qurishga oid qimmatli material haqida ma'lumot berishi" ta'kidlab o'tiladi. Ma'lumotnomada shuningdek, alohida etnik guruhlarning turmush tarzini o'rganish uchun dastavval etnik tarkibni aniqlash lozimligi, shu bois, o'lkaning etnografik xaritasini tuzishni komissiyaning birinchi navbatdagi vazifalaridan biri ekani ko'rsatib o'tiladi.

1921 yilda komissiya tomonidan Sirdaryo va Samarqand, Zakaspiy oblastlariga 13 kishidan iborat ekspeditsiya tashkillashtirilgan. Ushbu ekspeditsiyalar orqali ko'p sonli etnografik materiallar yig'ilgan. Yig'ilgan materiallari asosida Samarqand oblasti etnografik haritasi tuzilib, qolgan ikki oblast bo'yicha xarita tuzish ishlari olib borilgan. Bundan tashqari yig'ilgan materiallar Turkiston xalqlarini o'rganish bo'yicha umumiy xususiyatga ega bo'lgan xaritani tuzishga xizmat qilishi, ekspeditsiyalar tomonidan qirg'izlar, o'zbeklar, arablar, tojiklarning hayoti va ma'naviy va moddiy turmush tarziga oid bir qator yangi va qiziqarli kuzatuvlar o'tkazishga muvaffaq bo'linham ko'rsatib o'tiladi. Ekspeditsiyalar tomonidan qirg'izlar, o'zbeklar, arablar, tojiklarning hayoti va ma'naviy va moddiy turmush tarziga oid bir qator yangi va qiziqarli kuzatuvlar o'tkazishga muvaffaq bo'lgan [1, 50].

Etnografik materiallar yig'ishda ayniqsa, Qirg'iz milliy komissiyasining xizmatlari ham juda katta bo'ldi. Bu davrga tegishli arxiv hujjatlaridagi ma'lumotlarda ushbu komissiya tomonidan olib borilgan ishlarga ko'pincha ijobiy baho berilganini ko'rish mumkin.

Shu o'rinda XX asrning 20 yillariga kelib Birinchi Jahon urushi, qolaversa, sovetlarning "xarbiy kommunizm" va Yangi iqtisodiy siyosati (NEP)dan so'ng Turkiston aholisi turmush darajasiga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatgan edi. Bu o'z navbatida Turkiston ilmiy hayotiga ham ta'sir ko'rsatganligini ham ta'kidlab o'tish lozim.

Moddiy qiyinchiliklar va kadrlar yetishmovchiligi milliy va ilmiy komissiyalar faoliyatining dastlabki davrlaridanoq yuz ko'rsata boshlagan. O'zbek milliy komissiyasi raisi sifatida faoliyat olib borgan Mashriq Yunusovning yozishicha, xatto Morif nozirligidan so'ralgan ko'maklarning ko'pi o'z vaqtida berilmagan [2, 50].

1921 yilning dekabr oyida esa Shtat uchligi tomonidan Xalq maorifi nozirligi Ilmiy kengashi xodimlari sonini 16 tagacha (72 %) qisqartirishga qaror qilingan. Ilmiy kengashning qisqartirilgan xodimlari qatorida Qirg'iz komissiyasi va O'zbek komissiyasidan 4 tadan xodim vazifasidan ozod qilingan[3, 9].

Xodimlarni qisqartirilishi komissiyalar ishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. keyingi yillarda ham davom etgan. Masalan, 1924 yilning boshida Davlat ilmiy kengashining "Maxsus shtat komissiyasi" yig'ilishlaridan birida qabul qilingan qaroriga muvofiq, har bir milliy komissiyada bittadan vakil qolishi ko'rsatib o'tilgan.

Bu orada Turkiston xalq maorifi komissarligi qoshidagi Ilmiy bo'lim Ilmiy kengashga aylantirilgan. 1922 yilning mart oyida Turkiston Xalq maorifi komissarligi qoshidagi Ilmiy kengash xay'ati "san'at, teatr masalalariga oid etnografik materiallarni borgan sari yo'qolib borayotganligi yoki ularni chegara ortidagi agentlar tomonidan sotib olinayotgani"ni

e'tiborga olib, bu kabi materiallarni yig'ib poytaxtga olib kelish bo'g'risida qaror qabul qilgan. Shu yilning o'zida komissiyaning yana bir a'zosi G'ozzi Olim Yunusov Samarqand uyezdlarini ilmiy taftish etish ishiga yuborilgan. G'.Yunusov bu safari davomida Jizzax, Kattaqo'rg'on ham Samarqand uyezdlarida bo'lib, "bu kungacha shahar o'zbeklari kabi aynimag'on, toza o'zbeklarni tekshirib, til, lahja, urf odat qiyofatlariga oid bir qancha materiallar keltirgan[4, 3].

M. Yunusov o'zining "Qizil bayroq" gazetasining 1922 yil 2 aprel sonida e'lon qilgan maqolasida komissiyaning "iqtisodiy qiyinchiliklar chog'ida ham o'z vazifasini yaxshi ado etganligi" [5, 2 aprel]ni yozadi.

Ilmiy kengash negizida tashkil etilgan Turkiston Davlat Ilmiy Kengashi faoliyati esa uch asosiy yo'nalishda borgan: Ilmiy va pedagogik adabiyotlar yaratish, lingvistik, orfografiya, terminologiya, etnografiya xarakteridagi ishlar; Maorif komissarligi ilmiy muassasalari bilan aloqa o'rnatish; Respublikadagi ilmiy jamiyatlarni muvofiqlashtirish, markaz va federativ resublikalar bilan o'zaro munosabatda bo'lish.

"Turkiston" gazetasining 1923 yilgi sonlaridan birida nashr qilingan yana bir maqolada "xay'atda (O'zbek ilmiy komissiyasi hay'ati nazarda tutilmoqda – S.M)) ishlayturg'on ishlarning har biri istar ilmiy yoqdan bo'lsun, istar moddiy yoqdan bo'lsun o'ziga buyuk kuch istaydur. Bu kuch esa ilmiy xay'atdanda va uning maorif komissarligidanda topilmaydur.

Mana shu yuqorida ko'rsatilgan ishlarning har biri juda muhim ishlar bo'lg'onlig'i bilan birga, buyuk ilmiy bir kuch va buyuk moddiy bir ko'makka mutojdir. Bunga esa Maorif komissarligining oyig'a ilmiy ishqa deb beraturg'on 250 yohud 500 so'm aqchasi yetmaydur" [6, 9 mart], deb aytib o'tiladi.

Ilmiy xodimlarga 40 50% (bu ham ma'lum kechikishlar bilan) haq to'lanayotgani va bu holatni yaxshilash kerakligini [7, 2] Turkiston Davlat ilmiy kengashining o'zi ham e'tirof etib o'tadi 1923 yilning 29 aprel kungi yig'ilishida esa ilmiy komissiyalar shtatini 23 ta, shu jumladan O'zbek komissiyasi xodimlari sonini 4 taga ko'paytirish lozimligi ta'kidlanadi[8, 14].

Ana shunday qiyinchiliklarga qaramay, 1923 yilda ham o'lkadagi etnografiyaga oid tadqiqot ishlari birmuncha jonlangan. Masalan, G'ozzi Olim Yunusovning yozgi ekspeditsiyasi natijasida anchagina materiallar yig'ilib, ular klassifikatsiya qilingan. G'. Yunus tomonidan Samarqand oblastidan 2000 ta maqol, 50 ta qo'shiq matni, 80 ta aholi turmush tarziga doir suratlar yig'ilgan. Ushbu materiallar Umumittifoq ko'rgazmasiga qo'yilishi ham ko'zda tutilgan. Komissiyaning yana bir a'zosi G'ulom Zafariy ham Farg'onaning bir qancha qishloqlariga borib, xalq ijodiyotiga doir ko'plab materiallar to'plab qaytgan[9, 16].

Turkiston aholisi turmush tarzi va etnografiyasi bog'liq masalalarni o'rganilishida 1923 yilda o'tkazilishi rejalashtirilgan Butunittifoq qishloq xo'jaligi ko'rgazmasi ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Ko'rgazma ishi 2 yo'nalishda belgilangan: 1. Turkiston mahalliy aholisining turmush tarzi va folklori illyustratsiyasi; 2. Musiqa etnografik ekspeditsiya tashkil qilish.

Musiqqa etnografik ishlarni ayniqsa juda jadal suratda olib borilgan. Qirg'iz, O'zbek Turkman ilmiy komissiyasi tomonidan bu yo'nalishda anchagina bajarilgan. Ahamiyatli jihati, Xalq maorifi nozirligining boshqa milliy komissiyalari qatori 1923 yili Moskvada o'tkazilgan Qishloq xo'jaligi ko'rgazmasida o'z eksponatlari bilan qatnashgan O'zbek komissiyasi eksponatlari birinchi o'rinni olishga muvaffaq bo'lgan [10, 29 dekabr].

Bu davrda ilmiy ekspeditsiyalar ham aksariyat hollarda ilmiy komissiyalarning o'z hisobidan amalga oshirilgan. Turkiston Davlat Ilmiy Kengashining 1924-29 yillarga mo'ljallangan 5 yillik rejasiga ham "ilmiy komissiyalar kuchi bilan" ekspeditsiyalar tashkil etish vazifasi belgilangan [11, 51]. Bu esa vaqtni, mablag'ni yo'qotishga, ba'zi xollarda paralellikni keltirib chiqargan deyilib, bu yilidan boshlab, ekspeditsiyalarni "jiddiy tashkil qilish va ularni muvofiqlashtirish" ishiga kirishgan. YA'ni resurslarga bog'liq bo'lmagan bir nechta ekspeditsiyalar Davlat Ilmiy Kengashi yig'ilishlarida ko'rib chiqilgan. mazkur ekspeditsiyalar davomida Samarqand, Xorazm, shimoliy Afg'oniston hadlari hamda Farg'ona, Yettisuv oblastlari, Tashkent uyezdlari, Buxoro hududi, Chimkent va Chimkent volostining Qoraqalpoq uyezdi, Chuy rayonini etnik geografik jihatdan o'rganish shular jumlasidan bo'lib, ushbu ekspeditsiyalar davomida mazkur hududlarda yashovchi turli urug'larni aniqlash (etnografik karta tuzish uchun), xalq ijodiyotini o'rganish, bu hududda istiqomat qilayotgan ijtimoiy, ilmiy va jamoalar hayoti bilan bog'liq ishlarda faliyat olib borayotgan kishilar to'g'risida ma'lumot to'plash, ularning xalq ommasiga ta'siri va munosabati, tarixiy yodgorliklar va urf odat va boshqalar haqida ma'lumotlar yig'ish ko'zda tutildi. Bundan tashqari turkmanlar, Geografik jamiyat bo'limi va boshqa ilmiy jamiyatlarning ekspeditsiyalari ham belgilangan. Davlat Ilmiy kengashining 1924-1925 yillarda milliy komissiyalar tomonidan amalga oshirilgan ilmiy ekspeditsiyalar davomida ham qimmatli ma'lumotlar yig'ilgan" [12, 5 dekabr].

1924 yilga kelib respublikadagi ilmiy tadqiqotlar, ilmiy ishlarni muvofiqlashtirish bo'yicha chora tadbirlarga kirishilgan. Ko'p o'tmay, O'rta Osiyoda yashayotgan millatlar etnografiyasi, musiqasi va lingvistikasi bilan bog'liq materiallarni tizimli yig'ish ularni ilmiy o'rganish, o'zbek tilidagi badiiy adabiyot yaratish masalalarini faollashtirish bilan shug'ullanganuvchi alohida qo'mita vujudga keltirildi.

Shunday qilib, XX asrning 20- yillari tarix fani rivojining muhim bosqichlardan biri bo'ldi. Turkistonda Xalq maorifi nozirligi tasarrufida o'z faoliyatini boshlagan milliy ilmiy komissiyalar XX asrning 20 yillarida Turkiston tarixi, arxeologiyasi, etnografiyasi va madaniy merosini sovetcha ilmiy o'rganish yo'lidagi dastlabki qadamlarni boshlab berdi, ilmiy tadqiqot ishlarini bajarish ishiga yerli o'lkashunoslar bilan bir qatorda "eski tarix maktabi" vakillari hamda sovet hukumati tashkilotlarida faoliyat olib borgan ilmiy kuchlar jalb qilindi. Mualliflar yondoshuvlaridagi birmuncha erkinlikning mavjudligi esa bu davrning yana bir xususiyatli jihatlaridan biri bo'ldi.

Mavjud murakkab shart-sharoitlarga qaramay, o'lkadagi ziyolilar sa'i-harakati bilan Turkiston tarixi, arxeologiyasi va etnografiyasiga doir sezilarli ilmiy natijalarga erishildi va bu natijalar kelgusi tadqiqotlar uchun asos bo'lib xizmat qildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. O'zR MDA. R 34 fond. 1 ro'yxt. 1187 yig'majild. 50 varaq.
2. O'sha joyda, 50-v
3. O'zR MA. R.34 fond. 1 ro'yxat. 1202 yig'majild. 9 varaq.
4. O'zR MDA. R 34 fond. 1 ro'yxat. 1187 yig'ma jild. 3 varaq.
5. O'lka o'zbek madaniyat va maorif xodimlari qurultoyi 4 o'ltirish (Arab alifbosida) // Qizil bayroq. 1922 2 aprel.
6. Turkiston o'lkasida yashag'uchi o'zbek o'qimishlilarining diqqatiga (Arab alifbosida) // Turkiston. 1923, 9 mart.
7. O'zR MDA. R 34 fond. 1 ro'yxat. 1594 yig'ma jild. 2 varaq.
8. O'zR MA. R 34. 1 ro'yxat. 2169 yig'ma jild. 14 varaq.
9. O'zR MDA. R 34 fond. 1 ro'yxat. 1182 yig'ma jild. 16 varaq.
10. O'zgarishdan ilgani o'lkani tanish (Arab alifbosida) // Qizil O'zbekiston. 1924, 29 dekabr.
11. O'z MDA. R 34 fond. 1 ro'yxat. 2630 yig'ma jild. 51 varaq.
12. Said Ahmad Nazir o'g'li. O'zbekistonda ilmiy tadqiq ishlari va uning inkishofi (Eski o'zbek alifbosida yozilgan) // Qizil O'zbekiston. 1924 yil, 5 dekabr.